

১৯০ অর্থ-পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণ : শব্দৰ অর্থ-পৰিৱৰ্তন কিয় হয় তাক এটা কথাৰে বুজাব নোৱাৰি। মানুহৰ মনস্তত্ত্বৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কোনো ঠাইৰ সাংস্কৃতিক, ভৌগোলিক, ভৌতিক আদি পৰিস্থিতিৰ লগতো ই জড়িত। এপিনৰ পৰা চালে

‘অর্থ-তত্ত্ব এক প্ৰকাৰ মনোবৈজ্ঞানিক প্ৰক্ৰিয়া’। তথাপি ভাষাবিজ্ঞানীসকলে অৰ্থ পৰিৱৰ্তনৰ কিছুমান কাৰণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তলত তাৰ কেইটামান আলোচনা দাঙি ধৰা হ’ল :

(ক) আলঙ্কাৰিক প্ৰয়োগ : মানুহে কেতিয়াবা একোটা কথা অলপ বহন লগাই ক’বলৈ ভাল পায়। তেতিয়া এটা শব্দই হয়তো যি অৰ্থ বুজাইছিল তাৰ বাহিৰেও সি আন অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ’ব পাৰে, যেনে, মধু মানে মৌ। মধুৰ মানে মধুযুক্ত অৰ্থাৎ মিঠা। কিন্তু যিটো বস্তু চাকি চাব নোৱাৰি তাতো মধুৰ শব্দ যোগ দি বস্তু বা কথাটোৰ ওণ বঢ়োৱা হয়। কৰিয়ে গাইছে : ‘মধুৰ বাঁহীৰ তান আহে বতাহত দূৰতেই শুনা পাতি কাণ!’ মধুৰ সম্ভাষণ, মধুৰ ব্যঙ্গ্যৰ আদি প্ৰয়োগো হয়। একোটা শব্দৰ উপৰি বাক্য বা বাক্যাংশ এটাবো অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন হ’ব পাৰে। তেওঁৰ মুখেৰে মৌ বৰষে বুলি ক’লে মানুহজনৰ মুখৰ পৰা মৌ ওলোৱা নুবুজায়। তেওঁৰ কথাখিনি ভাল বা বসাল ইয়াকেহে বুজায়। সুখ-পাৰাৱাৰ, স্নেহ পাৰাৱাৰ আদিৰ প্ৰয়োগত পাৰাৱাৰ শব্দই আধিক্য অৰ্থহে প্ৰকাশ কৰে। তিলক অভিজ্ঞতা, নীৰস কাব্য, কলহৰ মুখ, ছন্দৰ চৰণ, আলুৰ চকু, কাগজৰ পিঠি আদি প্ৰয়োগো আলঙ্কাৰিক। ইয়াৰ অনন্ত উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰি। ৰাম-পাৰ বা পুলিছ শব্দই কুকুৰাৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰোঁতে অলঙ্কাৰেহে সহায় কৰিছে। ব্যাজোক্তিৰ জৰিয়তেও কেতিয়াবা কোনো শব্দৰ আক্ষৰিক অৰ্থৰ সলনি বিপৰীত অৰ্থ সূচোৱা হয় ; যেনে বুদ্ধিৰ চুঙা বুলি মুৰ্খতালৈহে আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে। অধৰ্মত থকাজনক ‘ধৰ্ম যুধিষ্ঠিৰ’ বুলি ঠাট্টাৰ সুৰত কোৱা হয়। ‘পৰদৰ্য লোষ্ট্ৰবৎ’ বুলি ভবাৰ কাৰণে অনেক ‘মহাত্মা শ্ৰীঘৰ’ত বাস কৰিবলগীয়া হয় ; পুলিছে ‘পূৰ্ণচন্দ্ৰ’ গ্ৰহণ কৰিও ‘অৰ্ধচন্দ্ৰ’ দি সন্মানিত কৰে। ৬৮ সাহসীজনক সিংহ, ভয়াতুৰক শিয়াল, বুদ্ধিহীনক গ’ৰু, তোষামোদীজনক কুকুৰ বুলি যেতিয়া কোৱা হয়, তেতিয়াও আলঙ্কাৰিক প্ৰয়োগ ঘটে। ইয়াৰ সহায়ত আমি যেতিয়া ছুৰবাৰ আলোচনা কৰাৰ কথা কওঁ, তেতিয়া তেওঁৰ ৰচনাৱলীকহে বুজোঁ। কোনো সন্মানিত ব্যক্তিক পদ-ধূলি দিবলৈ ক’লে তেওঁৰ ভৰিৰ ধূলি পঠিয়াই দিয়াটো নুবুজায়। কাৰবাৰ মুখ নাচাওঁ বুলি যেতিয়া কওঁ তেতিয়া সি মুখখন ঢাকি আহিলেও আমি ভাল নাপাম। তেনেকৈ পানি গ্ৰহণ কৰা বুলিলে হাতত ধৰা নুবুজায়। এইবোৰত অংশ এটাই সম্পূৰ্ণ

বস্তুটোক বুজাইছে। আকৌ ষোলটা বস্তু বুলিলে ষোল-বছৰক বুজায়। সেইদৰে এটা ঘটনাৰ দ্বাৰা আনুষঙ্গিক আন ঘটনাৰ ইঙ্গিতো দিয়া হয়, যেনে, ভৰিত পৰা মানে অনুনয়-বিনয় কৰা। ধামা ধৰা, তেল দিয়া আদি প্ৰয়োগে খোঁচামোদ কৰাহে বুজায়। লালবাতি জলাৰ দ্বাৰা দেউলীয়া হোৱা কথাটো সূচায়। সংস্কৃতত তস্কৰ আৰু কিঙ্কৰ-শব্দই চোৰ আৰু চাকৰক বুজাইছে। অসমীয়াত হাত-লব আৰু হাত-দীঘল শব্দদুটাৰ আক্ষৰিক অৰ্থ নহৈ চোৰ আৰু প্ৰভাৱশীল অৰ্থ হৈছে।

(খ) নত্ৰতা প্ৰদৰ্শনঃ নত্ৰতা বুজাবলৈও মানুহে কিছুমান শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে আৰু শব্দটোৰ আছিল অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন হয়। জাপানী আৰু উৰ্দু ভাষাত নত্ৰতাসূচক প্ৰয়োগ বৰ বেছি বুলি কোৱা হয়। উৰ্দুত এজন মানুহ যিমনেই ধনী নহওক লাগে বা তেওঁৰ ঘৰটো যিমনেই ডাঙৰ বা ধুনীয়া নহওক লাগে, তেওঁ কাৰবাক নিজৰ ঘৰৰ বিষয়ে ক'ব লাগিলে 'গৰীবখানা' (পঁজাঘৰ) বুলি কয়। সেইদৰে আন এজনৰ ঘৰ ভগা পঁজা হ'লেও উল্লেখ কৰা সমস্ত 'দৌলতখানা' (প্ৰাসাদ) বুলি উল্লেখ কৰে। নত্ৰতাৰতে এক-বচনৰ ঠাইত বহু বচন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেই বাবে মোৰ ঠাইত আমাৰ, মোকৰ ঠাইত আমাক আদি অসমীয়াতো ব্যৱহাৰ হয় আৰু তেতিয়া সিহঁতৰ এক-বচনৰ অৰ্থকে বুজিব লাগে।

(গ) স্তম্ভাষণঃ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অশোভনীয় বা অপ্ৰীতিকৰ কথা একোটা উল্লেখ কৰোঁতে শব্দএকোটাই প্ৰকৃত অৰ্থৰ সলনি আন অৰ্থে সূচনা কৰে। মৃত্যুৰ বাতৰি সকলোৰে কাৰণে অপ্ৰীতিকৰ। সেইকাৰণে কোনো এজন মানুহ মৰিল বুলি নকৈ তেওঁ ইহলীলা সম্বৰণ কৰিলে, নশ্বৰ দেহ ত্যাগ কৰিলে, স্বৰ্গবাসী হ'ল আদি বিৰিধধৰণে বুজোৱা হয়। আজি-কালি 'চাকৰ' বুলি ক'লে মানুহে ভাল নাপায়। সেই হেতুকে মোক এটা ল'ৰা লাগে বুলি বহুতে কয়।

(ঘ) কুসংস্কাৰঃ কুসংস্কাৰৰ ফলতো কেতিয়াবা শব্দৰ অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে। ৰাতি হ'লে 'হালধী' বুলি ক'ব নাপায়, এনে এটা নিয়ম সাধাৰণ মানুহৰ মাজত আছে। সেয়েহে ৰাতি হালধী বিচাৰি গৈ 'বংগুৰি' বুলি ক'লে হালধী পোৱা যায়। ৰাতি সাপক 'পকা' (পোক), 'দীঘলীয়া' আদি শব্দেৰে বুজোৱা হয়। গছত ভূত আছে বুলি নকৈ দেৱতা আছে বুলি কোৱাটোহে নিয়ম।

(ঙ) পৰিৱেশৰ পৰিৱৰ্তনঃ কেতিয়াবা স্থান-পৰিৱৰ্তন, সমাজ-ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন, সমাজৰ ভৌতিক ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন আদিৰ ফলত শব্দৰ অৰ্থৰ সলনি হয়। বেদৰ প্ৰথম স্তুতি-গীতবোৰত উল্লিখিত শব্দটোৱে ম'হ বা মেথোন বুজাইছিল।

পিছত গৈ শব্দটোৱে উট বুজাবলৈ ল'লে। উট্ট শব্দৰ ৰূপান্তৰিত ৰূপেই উট-শব্দ। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে মানুহবোৰে ম'হ বা মেথোন-থকা ঠাইৰ পৰা উট-থকা ঠাইলৈ ঠাই সলাইছিল। স্থান পৰিৱৰ্তন অনুযায়ী অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তনৰ আন এটা উদাহৰণ হ'ল ওপৰত উল্লেখ কৰা চহকী আৰু চহকী শব্দদুটা। কলিকতা-অঞ্চলত 'মেয়ে' শব্দই ছোৱালীক বুজায় আৰু বাঁকুড়া-জিলাত স্ত্ৰীক বুজায়। সংস্কৃতৰ 'শুশ্ৰ' আৰু 'শুশ্ৰ' শব্দদুটা প্ৰথম অৱস্থাত গিৰীয়েকৰ মাক-দেউতাকক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ পৰা সেই সময়ত পৰিয়ালৰ সংগঠন পিতৃপ্ৰধান আছিল বুলি বুজিব পাৰি। পিছত ঘৈণীয়েকৰ মাক-দেউতাককো বুজাবলৈ শব্দদুটা ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিলে। অৰ্থাৎ মাতৃপ্ৰধান পৰিয়াল-সংগঠনৰ প্ৰচলন লাহে লাহে সমাজ-ব্যৱস্থাত সোমাল হি। মূলত গ্ৰন্থ-শব্দই একেলগে গাঁথি খোৱা তাল-পাত কিছুমানক বুজাইছিল। আজি-কালি একোখন ডাঙৰ কিতাপক বুজায়। অৰ্থাৎ কাগজৰ প্ৰচলন নথকা সময়ত মানুহে পাতত কিতাপ লেখিছিল। এইটোৱে সমাজৰ ভৌতিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ইংগিত দিয়ে। ইয়াৰ আন এটা উদাহৰণ হৈছে ইং. ফিজ (fee) শব্দটো। লেটিনত শব্দটো আছিল পেকুছ (pecus), সং. পশু। অৰ্থাৎ প্ৰাচীন কালত পশুৰ বিনিময়ত আন বস্তু গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এতিয়া টকাৰে সেই কাম চলে। পৰিৱেশ-পৰিৱৰ্তনৰ অন্তৰ্গত আন এটা দৃষ্টান্ত হ'ল ইং. ছিফাৰ শব্দটো। এনেয়ে শব্দটোৰ অৰ্থ ভনী। কিন্তু আম্পটালত ছিফাৰ শব্দই নাৰ্ছক বুজায়। অসমীয়াত বাইদেউ-শব্দৰ ঘৰত এটা অৰ্থ আৰু স্কুল বা কলেজত তাৰ আন এটা অৰ্থ শিক্ষয়িত্ৰী হয় গৈ।

(চ) পাত্ৰ-ভেদ : সুখ-দুখ, ভাল-বেয়া, পাপ-পুণ্য, ঞায়-অন্যায়, সঁচা-মিছা, আদি শব্দৰ অৰ্থ সকলোৰে কাৰণে একে নহয়। পাত্ৰ ভেদে এইবোৰৰ অৰ্থ বেলেগ বেলেগ হয়।

(ছ) ভাৱাৱেগ : কোনো কথাৰ প্ৰকৃত ৰূপটো হুবহুৰূপে বৰ্ণাবলৈ যাওঁতে মানুহৰ কিছু বঢ়াই কোৱা অভ্যাস আছে। অনুভূতিৰ এনে আতিশয্যৰ পৰাও শব্দৰ অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন হয়। 'বিৰাট আয়োজন, বিৰাট সভা, বিৰাট দাম' আদি বাক্যাংশত বিৰাট-শব্দই ভিন ভিন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। ইংৰাজী 'টেৰিবুল, হৰিবুল' আদি এনে ভাৱাৱেগাত্মক শব্দ। 'মাৰাত্মক' অপবাধ, 'অসম্ভৱ' কথা, 'অদ্ভুত' আচৰণ আদিত বিশেষণবোৰৰ আক্ষৰিক অৰ্থ বিমান ভয়ানক, ব্যৱহাৰিক অৰ্থ সিমান নহয়।

(জ) গৌণার্থৰ প্ৰাধান্য : কেতিয়াবা কোনো শব্দৰ মুখ্য অৰ্থটোৰ সলনি একোটা গৌণ অৰ্থ অজানিতে উদ্ভৱ হয় আৰু পিছত সেইটোহে প্ৰচলিত হৈ উঠে। এই ক্ষেত্ৰত সিন্ধু-শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা হিন্দু বা হিন্দ-শব্দটো উল্লেখযোগ্য। সিন্ধু-নদীৰ পাৰত বাস কৰা লোকসকল আপেক্ষিকভাৱে ক'লা হোৱা কাৰণে হিন্দু-শব্দই ক'লা অৰ্থও প্ৰকাশ কৰিছিল। হাফিজৰ বিখ্যাত কবিতাৰ শাৰী এটা হৈছে : 'বখালে হিন্দ মি বখশম, সমৰকন্দও বোখাৰা' (ভেঁওৰ গালৰ ক'লা তিলটোৰ কাৰণে মই সমৰকন্দ আৰু বোখাৰাকো দান কৰিব পাৰোঁ)। প্ৰথম অৱস্থাত মুছলমান বিজেতাসকলে ভাৰতীয় মানুহক দাসৰূপে বেচিবলৈ লৈ যোৱা হেতুকে হিন্দু-শব্দ 'দাস'ৰ অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হৈছিল। ৬৯ বাসগৃহ > বাসঘৰ > বাসৰ। গতিকে বাসৰ-শব্দই ধকা ঘৰ বুজাব লাগিছিল। বঙলাত তাৰ অৰ্থ হ'ল দৰা-কইনাই প্ৰথম দিনাখন শোৱা কোঠা। ইংৰাজী নৈৰ (knave)-শব্দৰ মূলতঃ অৰ্থ আছিল 'ল'ৰা'। কিন্তু চাকৰৰ ভিতৰত বেছি ভাগে ল'ৰা আছিল কাৰণে শব্দটো চাকৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ'ল।

(ঝ) শব্দার্থৰ এটা তত্ত্বৰ প্ৰমুখতা : কেতিয়াবা শব্দ-এটাৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থৰ প্ৰতি মন নিদি তাৰ যি কোনো এটা তত্ত্বক প্ৰাধান্য দি ব্যৱহাৰ কৰা হয় ; যেনে, পুলিছক বঙা-টুপী বুলি কোৱা হয়। পুলিছে অকল বঙা টুপীয়ে নিপিন্ধে। তথাপি বঙা-টুপী বুলিলে পুলিছকে বুজায়। তেনেকৈ গাজী টুপীয়ে কংগ্ৰেছী লোকক বুজাবলৈ লৈছে। ছিন্নাহী শব্দই ক'লা ছিন্নাহী বুজাইছিল। পাছত ক'লা, বঙা সকলোকে ছিন্নাহী বোলা হ'ল।

(ঞ) অজ্ঞানতা বা অসামৰ্থানতা : অজ্ঞতা আৰু অসামৰ্থানতাৰ কাৰণে শব্দৰ নানাধৰণে অপপ্ৰয়োগ হয় আৰু অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। অৱদান শব্দই মূলতঃ মহৎ কাৰ্য বা সিদ্ধি বুজায়। কিন্তু আজি-কালি যি কোনো সৃষ্টিকে অৱদান বোলা হৈছে। বেদক আপু বাক্য বুলি স্বীকাৰ নকৰা অথবা ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব বিশ্বাস নকৰাজনক 'নাস্তিক' বোলা হৈছিল। কিন্তু আজি-কালি দেশাচাৰ মানি নচলাজনক নাস্তিক বোলা হয়। লেখক বা প্ৰয়োগকৰ্তাৰ স্বেচ্ছাচাৰিতাও বহুত ক্ষেত্ৰত অৰ্থ পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে দায়ী হয়। প্ৰদোষ-শব্দৰ অৰ্থ হৈছে বাস্তিৰ প্ৰথম ভাগ বা আবেলি। কিন্তু উষা-কালস্বৰূপেও বৰীজনাথে শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। ৭০

(ট) অধিক শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তে এটা শব্দ : বেলৰ ওপৰেদি চলা গাড়ী বেল-গাড়ী। কিন্তু আজি-কালি তাৰ ঠাইত অকল বেল বুলি ক'লেও বেল-গাড়ীকে বুজায়। ইং. বাইছাইকেল শব্দ একে কাৰণতে ছাইকেল হ'ল। মোটৰ-কাৰৰ পৰা তেনেকৈ মটৰ আৰু অৱশেষত অকল কাৰ-শব্দৰ প্ৰচলন হৈছে।

(ঠ) সাদৃশ্য : সাদৃশ্যৰ সহায়ত অৰ্থ-পৰিৱৰ্ত্তনৰ উদাহৰণ আগত দিয়া হৈছে (§ ১৪৪)। শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়োৰে সাদৃশ্যত কেতিয়াবা শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়োটাৰ পৰিৱৰ্ত্তন হয়। এনে পৰিৱৰ্ত্তনৰ বিষয়ে লোক-ব্যুৎপত্তি আলোচনা কৰা হৈছে।

এনে পৰিৱৰ্ত্তনৰ বিষয়ে লোক-ব্যুৎপত্তি আলোচনা কৰা হৈছে।